ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ԲՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

XIX դարի 70—80-ական թվականներին ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի տնտեսական կյանքում և սոցիալական հարաբերությունների ասպարեզում զգալի փոփոխություններ տեղի ունեցան։ Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը, դասակարգային պայքարի սրումը, բանվոր դասակարգի ձևավորումը, գյուղացիության հողազրկումն ու գյուղական բատրակների հոծ բանակի առաջացումը և արտադրության ծավալումն ստեղծեցին քաղաքական պայքարի նոր պայմաններ։ Արևմտահայության ամենուր ուժեղացող ազատագրական պայքարը նոր խնդիրներ դրեց հայ ժողովրդի քաղաքական և հասարակական բոլոր խավերի, նրանց շահերն ու գաղափարներն արտահայտող հասարակական հոսանքների առջև։

Հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները տնտեսական և սոցիալական, քաղաքական ու գաղափարական խնդիրներով բաժանվում էին հիմնականում երեք խմբի՝ պահպանողական, լիբերալ-բուրժուական և դեմոկրատական։

Արևելահայ իրականության մեջ 1870—80-ական թվականներին ազգային-պահպանողական հոսանքն արտահայտում էր տեղական մանր ու միջին արդյունաբերողների, կալվածատերերի և առևտրական բուրժուազիայի սոցիալական շահերը և խիստ անհանգստացած էր պետական հովանավորություն վայելող ռուսական բուրժուազիայի մրցակցությունից։ Պահպանողականները, հայկական պետականության բացակայության պայմաններում, օգտվում էին եկեղեցու հեղինակությունից որպես ազգի միասնականության և պետական իրավասություններով օժտված հաստատության։ Բուրժուական արտադրական հարաբերությունների այդ հաստատման մեջ նշմարելով ցարական-պետական քաղաքականության հաղթանակը, նրանք խիստ անհանգստանում էին ցարիզմի սաստկացող հալածանքներից նաև հայոց լեզվի, դպրոցների, մշակույթի օջախների նկատմամբ և ի տարբերություն լիբերալների, ավելի ակտիվ պայքար էին մղում ցարիզմի ազգահալած քաղաքականության դեմ[1]։

Ազգային-պահպանողականներն իրենց քաղաքական կողմնորոշման մեջ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին համարելով դրական երե-

---

[1] *Տե՛ս* Աշոտ Հովհաննիսյան, *XIX դարի 50—60-ական թվականների արևելահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները, ՊԲՀ, 1965, № 4, էջ 65—66։*

վույթ, Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ ձեռնպահ էին։ Ցարիզմի սատ-կացող հալածանքներից հուսահատված, նրանք արևմտահայերի ազատա-գրության հույսերը չէին կապում միայն Ռուսաստանի հետ, մանավանդ դեմ էին ապստամբական շարժումներին Արևմտյան Հայաստանում։ Նրանք արև-մըտահայերին առաջարկում էին ավելի շուտ ինքնապաշտպանություն, քան ապստամբություն, իբրև ևս աջակցություն ցույց տալով ինքնապաշտպա-նության կազմակերպմանը։ Ազգային-պահպանողականները թերահավատ էին եվրոպական պետությունների անշահախնդիր օգնության նկատմամբ, երբեմն միայն թյուրիմացաբար կարծում էին, թե Անգլիայի շահերը որոշ չա-փով զուգադիպում են արևմտահայերի ազատագրության գործին։

Արևելահայ իրականության հասարակական առաջնթացի մեջ ազգային-պահպանողականները կողմնակից էին կապիտալիստական հարաբերություն-ների զարգացմանն Անդրկովկասում, սակայն տեղական ուժերի միջոցով։ Միաժամանակ, չըմբռնելով հասարակական զարգացման օրինաչափություն-ները, նրանք կարծում էին, որ այդ պրոցեսում կարելի է քայքայումից փրկել մանր ու միջին արտադրողներին և այդ ուղղությամբ ժամանակավրեպ մի-ջոցներ էին առաջարկում։ Դրանով իսկ նրանք շահում էին գյուղատիրական ուտոպիստական գաղափարներով տարված հայ մտավորականության մի զգալի մասի համակրանքը, որն ակտիվորեն աշխատակցում էր նրանց մա-մուլին։

Ազգային-պահպանողական հոսանքի, նրա տոպագիր օրգանների ու խմ-բագիր-հրապարակախոսների կարծիքները միշտ չէ, որ համընկնում էին հայ կյանքի մի շարք երևույթների գնահատության հարցում[2]։ Պետրոս Սիմոն-յանցի «Մեղու Հայաստանի», Սպանդար Սպանդարյանի «Նոր Դար» պար-բերականները ավելի պահպանողական էին, քան Արգար Հովհաննիսյանի «Փորձ» կամ «Արձագանք» շաբաթաթերթերը։ Այս վերջիններիս կողմնակից-ները պահպանողականության ձախ թևն էին կազմում և միջին դիրք էին գրավում հայ պահպանողականության ու լիբերալիզմի միջև։

Աշխատավորական զանգվածների սոցիալական պայքարի հարցերում պահպանողականներն ամբողջովին կանգնած էին գոյություն ունեցող կարգե-րի պաշտպանության դիրքերում։ Այսպիսով, ազգային-պահպանողական հո-սանքին հարում էին տարբեր հասարակաշերտեր, չափավոր բուրժուական զարգացման կողմնակիցներ և բուրժուական զարգացման հետևանքով քայ-քայում ապրող աշխատավորական զանգվածների ներկայացուցիչներ, մաս-նավորապես նարոդնիկական-դեմոկրատական մտայնության արևելահայ գյու-ղացիները։

Տնտեսական ու քաղաքական ճնշումները և ազգային հալածանքներն ուժեղացրին աշխատավորական զանգվածների դժգոհությունն ու սոցիալա-կան հուզումները։ Նման պայմաններում տեղական վերնախավերը, դաշնի-քի մեջ մտնելով ցարական ռեակցիայի հետ, հաճախ դիմակայում էին հայ ժողովրդի քաղաքական պայքարին։ Նրանք երբեմն հակադրվում էին ազգա-յին-ազատագրական շարժումներին և՝ համարելով դրանք «տղայական երազներ» և «վտանգավոր մտայնություն»։

---

2 Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք 2, էջ 18—105։

Սակայն պետք է նշել, որ որոշ դեպքերում պահպանողականները պաշտպանում էին «նորամուծությունները», եթե դրանք նպաստում էին ազգի միասնությանն ու առաջընթացին։ Այստեղ արդեն նրանք որոշ առումով կամուրջ էին նետում դեպի լիբերալիզմը։ Հանդես գալով որպես ճնշված ազգի ներկայացուցիչներ, առանձին դեպքերում հակադրվում էին ցարիզմի վարած տնտեսական քաղաքականությանը Կովկասում և անգամ ձայնակցում ռուսական բուրժուազիայի մրցակցությունից քայքայվող և ռուսական ու անդրկովկասյան շուկայից դուրս մղվող հայ բուրժուազիային։ Չնայած պահպանողականները առանձին դեպքերում քննադատում էին ցարիզմի քաղաքականությունը, բայց դեմ էին ըմբոստանալու և ապստամբելու բոլոր փորձերին, քանի որ դրանք տիրապետող պայմաններում համարում էին անհուսալի և վտանգավոր։ Այդ հոսանքի որոշ ներկայացուցիչներ ազգի զարգացման կարևոր խթանը տեսնում էին տնտեսական զարգացման և լուսավորության մեջ։ Սակայն նրանք հայ ժողովրդի սոցիալական և ազատագրական պայքարի հարցերում կանգնած էին պահպանողական դիրքերում։ Նրանք մերժում էին սոցիալական վերափոխումների հեղափոխական պայքարի ուղին։

Այլ էր վիճակը Արևմտյան Հայաստանում։ Թուրքական բռնապետության սոցիալական, ազգային ու կրոնական հալածանքների պայմաններում, այս կամ այն չափով ճնշվում էին հասարակության համարյա բոլոր խավերը, քանի որ քրիստոնյաների կյանքի ու գույքի ապահովության երաշխիք գոյություն չուներ։ Սակայն այստեղ էլ հայ ժողովրդի ազատագրման գործում տարբեր հասարակական խավեր տարբեր մոտեցում ունեին։ Կղերամիրայական թևին հարող մեծատուններն ու պաշտոնյաները, իրենց շահերից ելնելով, ամեն կերպ աշխատում էին համակերպվել տիրող կարգերին և սուլթանի ողորմածությամբ որոշ բարեփոխումների հասնել։ Դրանք էլ հենց արտահայտում էին ժամանակի հետադիմական գաղափարախոսությունը և մերժում ժողովրդի ազատագրության հեղափոխական ուղին։

Ի տարբերություն պահպանողական հոսանքի, լիբերալ-բուրժուական հոսանքը իր դասակարգային արմատներով զգալի չափով կապված էր հայ գաղթավայրերի և Անդրկովկասի հայաշատ կենտրոնների հետ։ Պետերբուրգը, Մոսկվան, Նոր Նախիջևանը, Աստրախանը, Հյուսիսային Կովկասի քաղաքները, Թիֆլիսն ու Բաքուն ավելի էին կապված լիբերալ շարժման հետ, քան բուն Հայաստանը, որտեղ ավատական կարգերի մնացորդները դեռ զգալիորեն խոչընդոտում էին առաջադիմությանը։

Լիբերալ-բուրժուական հոսանքն արտահայտում էր զարգացող բուրժուազիայի շահերը և քանի որ հայ բուրժուազիան թույլ էր ու երկչոտ, ապա նա իր գոյությունը պաշտպանելու համար հակված էր տիրող կարգերի հլու կամակատար դառնալու։ Մյուս կողմից, քանի որ հայ ժողովուրդը սոցիալական և ազգային ճնշումներից ազատագրվելու մեծ ճիգեր էր գործադրում, հայ բուրժուազիան, ձգտելով շահել ժողովրդի համակրանքը, հանդես էր գալիս համազգային սիրտակի տակ՝ «միասնական ազգ» լոզունգով։

Սակայն սոցիալական ու քաղաքական պայքարի հարցերում նա կանգնած էր ռեֆորմիստական դիրքերում և հակադրվում էր հեղափոխական դեմոկրատիզմին։ Ժողովրդի ազատագրման ամենահանգուցային հարցում լիբերալիզմի և դեմոկրատիզմի անջատումը Վ. Ի. Լենինը համարում էր միան-

դամայն օրինական։ Նա նշում է, որ դրա համար պետք է «հասկանալ, թե ինչպիսի հասարակական ուժեր. ինչպիսի դասակարգեր են կանգնած լիբերալիզմի թիկունքում և դեմոկրատիայի թիկունքում, ինչպիսի քաղաքական ձգտումներ են ընկած այդ դասակարգերի էության մեջ»[3]։

Միանգամայն ակնհայտ է, որ հեղափոխության հիմնական հարցերում լիբերալիզմը թեքվում էր դեպի ռեակցիան։ Այնուհանդերձ կային նաև լիբերալ-բուրժուական հոսանքին հարող առաջադեմ գործիչներ, որոնք, սակայն, հեռու էին կանգնած ժողովրդի առօրյա, իսկական հոգսերից, նրա քաղաքական պահանջներից և պայքարից։

«Լիբերալ բուրժուազիան ընդհանրապես,— գրում է Վ. Ի. Լենինը,—լիբերալ բուրժուական ինտելիգենցիան մասնավորապես, չի կարող չձգտել ազատության ու օրինականության, որովհետև առանց դրան բուրժուազիայի տիրապետությունը լրիվ չի լինի, լիակատար չի լինի, ապահով չի լինի։ Բայց բուրժուազիան մասսաների շարժումից ավելի է վախենում, քան ռեակցիայից։ Այստեղից՝ լիբերալիզմի զարմանալի, անհավատալի բուլությունը քաղաքականության մեջ, նրա կատարյալ անզորությունը»[4]։

Ի տարբերություն նախորդ տասնամյակների, հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքներն ավելի որոշակիորեն են արտահայտում կյանքում տեղի ունեցած փոփոխությունները, ավելի բյուրեղացած դրսևորում հասարակական հարաբերությունների հեղաբեկումը։ Բուրժուական արտադրական հարաբերությունների զարգացումը, ցարական կառավարության ազգային ճնշման քաղաքականության պայմաններում անգամ, իր հետ բերում էր բուրժուական գաղափարախոսության հաղթանակ։

XIX դարի 70—80-ական թվականներին գեռևս վերելք ապրող արևելահայ բուրժուազիայի լիբերալ-բուրժուական հոսանքի նշանավոր ներկայացուցիչը Գրիգոր Արծրունին էր՝ հանձին իր «Մշակ» թերթի ու նրա շուրջը համախմբված մտավորականների։ Բուրժուական այդ նույն հոսանքի ձախ թևն էր արտահայտում Ավետիք Արասխանյանցը իր «Մուրճ» ամսագրով։

Արևմտահայ իրականության մեջ լիբերալ ուղղությունը շարունակում էին գլխավորել Ն. Ռուսինյանը, Սերվիչենը, Գ. Օտյանը և նրանց համախոհները, որոնք ժողովրդի բարեկեցության ապահովումը տեսնում էին Ազգային սահմանադրության շնորհիվ ստացած արտոնությունների մեջ։

Հայ դեմոկրատական հոսանքի գաղափարախոսությունը հատկապես իր արտահայտությունը գտավ 70—90-ական թվականների հայ դեմոկրատ գրողներ Ռ. Պատկանյանի, Բաֆֆու, Հ. Պալոնյանի, Ա. Արփիարյանի, Ղ. Աղայանի, Գ. Չիլինկիրյանի, Մ. Մամուրյանի երկերում և հրապարակախոսական աշխատություններում։ Դրանց ամենաակնառոր ներկայացուցիչն անշուշտ Բաֆֆին էր։ Իր վեպերով, հրապարակախոսությամբ նա արևմտահայերի ազգային-ազատագրական գաղափարախոսությունը շաղկապում էր արևելահայերի դեմոկրատական-նարոդնիկական աշխարհայեցողության հետ։

Նախամիմպերիալիստական էպոխայում առաջադիմական էր ոչ միայն դեմոկրատիզմը որպես հասարակական-քաղաքական հոսանք, այլև լիբերալիզմը, իսկ ճնշված ազգերի մոտ, որպիսին էր հայ ժողովուրդը, համադ-

---

3 Վ. Ի. Լենին, նշվ., հ. 23, էջ 453։
4 Վ. Ի. Լենին, նշվ., հ. 22, էջ 145։

մոկրատական միտվածություն ուներ և նացիոնալիզմը, որպես ազգային գիտակցության գալու ազդակ։

Հայ դեմոկրատական մտավորականության, այդ թվում բազմաթիվ լեգալ և անլեգալ կազմակերպությունների գլխավոր մտահոգությունը ժողովրդի սոցիալական և ազգային ազատագրության հարցն էր թե՛ Արևմտյան և թե՛ Արևելյան Հայաստանում։ Բայց քանի որ հայ ժողովուրդը անհամեմատ ավելի ծանր ու անտանելի պայմաններում էր ապրում թուրքական տիրապետության տակ, ուստի դեմոկրատ մտավորականությունն ավելի էր մտահոգված արևմտահայության ազգային ազատագրության հարցով։

Հայ ժողովրդի երկու հատվածների սոցիալական և ազգային-ազատագրական պայքարի լուսաբանման խնդիրների վրա նոր լույս է սփռում մարքսլենինյան տեսությունը։ Վ. Ի. Լենինը ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը դնելով խիստ պատմական հողի վրա, այն բաժանում է երկու էտապի։ Առաջինը՝ ֆեոդալիզմի և աբսոլյուտիզմի փլուզման շրջանն է, երբ ասպարեզ են ելնում բուրժուա-դեմոկրատական ուժերը, ազգային շարժումները մասսայական բնույթ են ստանում և քաղաքականության ասպարեզ ներգրավում «բնակչության բոլոր դասակարգերին՝ մամուլի միջոցով, ներկայացուցչական հաստատություններին մասնակցելու և այլ միջոցներով»[5]։ Մյուս էտապը լիովին կազմակերպված կապիտալիզմի դարաշրջանն է, պրոլետարիատի և բուրժուազիայի սուր հակամարտությունների դարաշրջանը, որը «կարելի է կապիտալիզմի փլուզման նախօրյակ անվանել»[6]։

Առաջին շրջանը, որը հատուկ է հայ ժողովրդի պատմության տվյալ ժամանակահատվածին, բնորոշ է ազգային շարժումների մեջ գյուղացիության լայն խավերի ընդգրկմամբ «երբ պայքարը մղվում է թե՛ ընդհանրապես քաղաքական ազատության և թե՛ մասնավորապես ազգության իրավունքների համար»[7], իսկ երկրորդում՝ առաջին պլանի վրա է մղվում «միջազգայնորեն միաձուլված կապիտալի և ինտերնացիոնալ բանվորական շարժման հակամարտությունը»[8]։ Վ. Ի. Լենինը հատկապես ընդգծում է, որ այդ դարաշրջաններն իրար հետ կապված են անցումային բազմաթիվ թելերով ու օղակներով։ Նա միաժամանակ անհրաժեշտ է գտնում հաշվի առնել ամեն մի երկրի ու ժողովրդի յուրահատուկ պայմանները, քանի որ առանձին երկրներ տարբերվում են «ազգային շարժման արագությամբ, բնակչության ազգային կազմով, նրա տեղավորմամբ և այլն, և այլն»[9]։

Կ. Մարքսը կարևոր նշանակություն տալով ճնշված ժողովուրդների ազատագրմանը, նրանց մղած ազգային-ազատագրական շարժումներին, այն դիտում է նաև որպես սոցիալական պայքար և սոցիալական ազատագրմանը խթանող միջոց։ «Քանի դեռ կենսունակ ժողովուրդը կաշկանդված է օտարերկրյա զավթիչների կողմից,—գրում է Կ. Մարքսը,— նա ըստ անհրաժեշտության բոլոր ուժերը, իր բոլոր ձգտումները, իր ամբողջ եռանդն ուղղում է արտաքին թշնամու դեմ, և այսպիսով, քանի դեռ նրա ներքին կյանքը մնում

5 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 20, էջ 499։
6 Նույն տեղում։
7 Նույն տեղում։
8 Նույն տեղում։
9 Նույն տեղում, էջ 500։

է շլատված, նա ի վիճակի չէ պայքարելու սոցիալական ազատագրման համար»[10]։

Որպես օրինակ Կ. Մարքսը նշում է Ռուսաստանի վիճակը մոնղոլական լծի տակ։ Երբ այդ լուծը կործանվեց, երկրում սոցիալ-տնտեսական կյանքն ու սոցիալական շարժումները բուռն ընթացք ստացան։

Այսպիսով, ազգային ճնշման վերացումը լայն հեռանկարներ էր բացում սոցիալական զարգացման համար։ Ահա հենց դրա համար էին պայքարում հայ դեմոկրատական հոսանքի ներկայացուցիչները, որոնք կարևոր տեղ էին տալիս ազգային-ազատագրական պայքարին։

Բեռլինի կոնգրեսից հետո մտավորականության զգալի մասն այն համոզմանն եկավ, որ հայ ժողովուրդը կարող է ազատագրվել միայն ապստամբական շարժումների միջոցով։ Հայ գյուղացու, մշակների ու պանդուխտ սովյալների, ինչպես նաև քայքայվող մանր արտադրողների շահերի արտահայտիչը դեմոկրատական հոսանքն էր, որի հիմնական պահանջը աշխատավորին հողով ու աշխատանքով ապահովելն էր, նրա սոցիալական և ազգային ազատությունը։ Տնտեսական և քաղաքական կյանքի զարգացումը հնարավոր չէ առանց բռնակալության վերացման։ «Մտրկության մեջ չի կարող լուսավորության ծիլ կանաչել»[11]։ Մ. Նալբանդյանի այս խոսքերը դեմոկրատական հոսանքի նշանաբանն էր։ Դրանք համահունչ էին ռուս և եվրոպական հեղափոխականների գաղափարախոսությունը[12]։

Հետագա սերունդների համար Մ. Նալբանդյանն ազատագրական պայքարի օրինակ էր։ Երևանի նահանգական ժանդարմական վարչության պետի 1873 թ. ապրիլի 9-ի հաղորդումից պարզվում է, որ Երևանում երիտասարդությունը գաղտնի ճանապարհով Թիֆլիսից ստանում էր Մ. Նալբանդյանի նկարները՝ «Հայրենիքի փրկիչը» մակագրությամբ և տարածում բնակչության մեջ։ «Այդ նկարները Թիֆլիսում բաժանվում են երիտասարդներին ձրիաբար,— գրում էր ժանդարմական վարչության պետ մայոր Զոլոտովսկին,— բաժանվում են և ուսումնական հիմնարկներում, դասընթացքն ավարտած հայերին»[13]։ 1880 թ. մարտի 10-ի մի փաստաթղթում նշվում է, որ Թիֆլիսի հոգևոր դպրոցի ուսանող, 18-ամյա Բ. Նավասարդյանը Նալբանդյանի նկարը 500 օրինակ իր ուսուցիչ Մարկոզովի նկարի անվան տակ բազմացրել և տարածել է քաղաքում, որի համար ձերբակալվել և բանտ է նետվել[14]։

Հեղափոխական դեմոկրատական գաղափարները լայն արձագանք էին գտնում ուսանող երիտասարդության շրջանում։ Ուշագրավ է այն փաստը, որ Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Խարկովի, Նովորոսիյսկի (Օդեսայի) հայ ուսանողները միավորված էին ինտերնացիոնալիստական սկզբունքներով և ակտիվորեն մասնակցում էին Ռուսաստանում հասունացող հեղափոխական շարժումներին։

Պետերբուրգի և Մոսկվայի ուսանողական շարժումներին մասնակցում էին մեծ թվով հայ ուսանողներ։ Ռուսիկանական մի հաղորդագրության մեջ

---

10 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 18, стр. 555.

11 Մ. Նալբանդյան, նշված, հ. 2, էջ 264։

12 Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք 1, Երևան, 1955, էջ 425—506։

13 Մ. Նալբանդյան, նշված, հ. 4, էջ 348։

14 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 351։

նշվում է, որ ռուսական հեղափոխական խմբակներին մասնակցելու համար 1866 թ. 17 անդրկովկասցի ուսանողներ անվստահելի են ճանաչվել, որոնց թվում ռուսներ՝ Կուզմինները և Ն. Կալինինը, վրացիներ՝ Վ. Ձերքեզիշվիլին, Խ. Սավանելին, Ս. Ծերեթելին, հայեր՝ Ի. Իսաբլովը, Ի. Անանովը, Գ. Ձերքեզյանը, հույներ՝ Կանդաուրովները, ադրբեջանցի՝ Փ. Մուստաֆաևը[15]։ Ինտերնացիոնալ սկզբունքներով կազմված Նիկոլայ Կիպիանու խմբակի անդամների թվում էին Վ. Ձերքեզիշվիլին, Դ. Արդուշելիշվիլին, Ս. Մեսխին, Կ. Ալիխանովը, Ն. Կանանովը, Իսահակյանը և ուրիշներ[16]։ Անդրկովկասցիները համաձույլ էին աշխատում ռուս, լեհ և այլ ազգի հեղափոխական գործիչների հետ։ 1867 թ. Նովոռոսիյսկի համալսարանի անվստահելի ուսանողների շարքում ուրիշ ազգերի հետ նշվում են նաև Է. Լազարևի, Մ. Տեր-Ակոպովի և ուրիշ հայ ուսանողների անուններ[17]։

Պետերբուրգում հայ ուսանող Կ. Մելիքովի բնակարանը հեղափոխական կոմիտեի հավաքույթների գաղտնարաններից մեկն էր։ Այդ կոմիտեի կազմում էին նաև վրացի Ա. Բակրաձեն, ադրբեջանցի Իբրահիմ Շանաևը և ուրիշներ։ Երբ 1869 թ. հայտնաբերվեց Նեչաևյան հայտնի կազմակերպությունը, պարզվեց, որ նրա կազմում եղել են մեծ թվով կովկասցիներ։ Կովկասցի բարեկամների օգնությամբ Նեչաևն անցավ արտասահման։ «Հեղափոխական կոմունա» կազմակերպության ղեկավարների՝ Վ. Ձերքեզիշվիլու, Ջ. Իշխանովի, Ի. Ռահիմովի, Ա. Հաջիբեկովի Յ. Սարիբեկովի, Ի. Շանաևի, Ս. Մութաֆյանի գործը լսեց սենատի հատուկ դատարանը և նրանց խիստ պատժի ենթարկեց։ Ջ. Իշխանովը նեչաևյան կազմակերպություններից մեկի աչքի ընկնող ղեկավարներից էր, որն իր շուրջն էր համախմբել շատ կովկասցիների[18]։ Միայն ոստիկանության հայտնաբերած խմբակներում 70-ական թվականներին հայ, վրացի և ադրբեջանցի ուսանողների թիվը հասնում էր 120-ի։ Նրանք սերտորեն կապված էին հայրենի երկրի հետ և Անդրկովկասում հեղափոխական խմբակների կազմակերպման ու դեմոկրատական գաղափարների տարածման գործում ակտիվ դեր էին կատարում։

Հայտնի է Թիֆլիսում Անտոն Փուրցելաձեի կազմակերպած վրացի, հայ, ռուս տարասեռ ուսանող երիտասարդներից կազմված ինտերնացիոնալ հեղափոխական նարոդնիկական խմբակը, որը գործում էր մտավորականության և գյուղացիության շրջանում։ Նրա մեջ էին Սարկիսովը, Այվազովը, Մամուլովը, Լ. Ջանդիերին, Վ. Սաչաբելին, Կ. Իվանովը և ուրիշներ[19]։ Նրանք հաճախակի նիստեր էին գումարում, ուսումնասիրում Պետերբուրգից և արտասահմանից ձեռք բերվող դեմոկրատական նոր գրականությունը և այն տարածում աշխատավորների շրջանում։

Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմամբ Ռուսաստանում սրում էր դասակարգային պայքարը, նոր խնդիրներ առաջադրում հասարակական-քաղաքական շարժման առջև։

---

15 Տե՛ս *З. Л. Шеелидзе*, Очерки революционной борьбы Закавказья в 60—70-х годах XIX в., Тбилиси, 1971, стр. 157 (на груз. яз.).

16 Տե՛ս ЦГИАМ, ф. 95, оп. 1, д. 341, л. 441.

17 Տե՛ս *З. Л. Шеелидзе*, նշվ. աշխ., էջ 182։

18 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 196։

19 Տե՛ս «Закавказская речь», 1911, № 256.

Ուժեղանում են սոցիալական ու ազգային ճնշումներն ու հալածանքները։ Խստանում է գրաքննությունը, արգելվում են մամուլի առաջադեմ օրգանները, փակվում են հայկական դպրոցները։ Հետապնդվում և բանտ են նետվում սոցիալական ու ազգային-ազատագրական պայքարի կոչող գործիչները, դեմոկրատական շարժման առաջամարտիկները։ Նման վիճակը հեղափոխական պայքարի էր մղում աշխատավոր մասսաներին։ Բանվորներն ու գյուղացիները հաճախ էին ըմբոստանում իրենց ճնշողների դեմ։ Գյուղացիական հուլիսները շատ դեպքերում վեր էին ածվում զինված ընդհարումների։

Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում ստեղծվում են արդյունաբերական ձեռնարկություններ։ Սոցիալական ու ազգային ճնշումների ուժեղացման հետևանքով առաջանում է բանվորների և գյուղական մշակների մի հոծ բանակ, որն ապրուստի միջոցներ հայթայթելու նպատակով մեկնում է հեռավոր քաղաքներ, շփման մեջ մտնում իր բախտակից տարբեր ազգերի հազարավոր աշխատավորների հետ։ Բանվոր դասակարգի ձևավորման այդ պրոցեսը, նոր երանգ էր մտցնում ոչ միայն սոցիալական պայքարի, այլ նաև ազգային-ազատագրական շարժումների ընթացքի մեջ՝ այդ շարժումներին հաղորդելով ռետեսական հիմք և ինտերնացիոնալիստական ոգի։

Դրան զուգընթաց, բուրժուազիայի հզորացման շնորհիվ, ուժեղանում է նաև տարբեր երկրների կապիտալի մրցակցությունը, ազատ շուկաներ ձեռք բերելու ձգտումը։ Գնալով ավելի մարտական դիրք է գրավում բուրժուա-նացիոնալիստական գաղափարախոսությունը։ Պայքարը սրվում է ոչ միայն տարբեր երկրների, այլև նույն երկրի տիրապետող և ճնշված ազգերի բուրժուազիայի միջև։ Նման պայմաններում բուրժուազիան ամեն կերպ ջանում էր իր ազգայնական գաղափարների իրականացման գործիք դարձնել աշխատավոր զանգվածներին։

Հզորանում ու միավորվում էին նաև հեղափոխական ուժերը։ Անհրաժեշտություն էր դառնում ճնշված ժողովուրդների միասնական ճակատի ստեղծումը։ Այդ ուղղությամբ զգալի աշխատանք էին տանում Արևմտյան Եվրոպայում գտնվող ցարական Ռուսաստանի և սուլթանական Թուրքիայի քաղաքական վտարանդիները, հայրենիքից հեռացած դեմոկրատ գործիչները։ Հեղափոխական գործիչները հաշվի էին առնում Բալկաններում, Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում հասունացող սոցիալական և ազգային-ազատագրական շարժումները։ Արևմտահայությունը բալկանյան ժողովուրդների օրինակով ձգտում էր հասնել ազատության։ Այդ գաղափարի իրականացման համար ժամանակի հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները սուր պայքարի մեջ մտան։ Այդ պայքարում կարևոր դեր կատարեցին հայ նարոդնիկները։

2. ՆԱՐՈԴՆԻԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1870—1880-ական թվականների արևելահայ դեմոկրատական հոսանքի առաջատարները նարոդնիկներն էին, առաջավոր մտավորականությունը, հատկապես սովորող երիտասարդությունը։

Նարոդնիկությունը Ռուսաստանում ձևավորվել է տարաստիճան (ռազնոչին) մտավորականության շրջանում և հասարակական-քաղաքական ուժ